

יהודה שנהב: "שנים לא הבנתי מה אני מאבד כשהתכחשתי ל'שהרבני'"

הימין? "מנכס את המאבק המזרחי בהצלחה"; השמאל הציוני? "יודע מספיק מילים להזמנת חומוס, לא לפתיחה בדיאלוג עם הפלסטינים"; ביקורת עצמית? שם הכל התחיל. פרופסור יהודה שנהב, ממייסדי "הקשת המזרחית", מתחדש בספרים העוסקים בתרגום הערבית ומסביר כיצד הפכה, בציווי ובכניעה, לשפה של האויב

אריאנה מלמד 03.02.2021 21:50

בראשית כהונתה של מירי רגב במשרד התרבות, מעט לפני יום העצמאות, התקשרו אנשי לשכתה לפרופסור יהודה שנהב ושאלו מה דעתו שיגישו אותו להדלקת משואות. במקום להתרגש ולהודות להם על הכבוד שנפל בחלקו, שנהב התעצב. "אתה בכלל יודע עם מי אתה מדבר?" שאל את הפונקציונר שמעבר לקו. "בעיני זו היתה עדות לאיוולת השוררת בסביבת השרה, וגם לאופורטוניזם העמוק, הנצלני, כשמנפנים בזהות מזרחית כדי לקדם סדר יום פוליטי דכאני של הימין, הכיבוש והאפרטהייד", הוא מספר. התגובה ההולמת היא להתפקע מצחוק, או להתעצבן כמוהו, ואפשר גם להיעלב. שנהב, פרופסור אמריטוס לסוציולוגיה שפרש מהוראה לפני שנה, הוא חוקר עתיר הישגים, הוגה ומרצה נערץ. הוא גם אחד מהאינטלקטואלים השמאלנים האיומים האלה שרגב אהבת לשנא לצורכי התנחמות לראש הממשלה: איש שלעולם לא יגדיר את עצמו "ציוני", להיפך: מועמד מספר 109 בבחירות לכנסת ה-20 ברשימה המשותפת, ועוד מטעם בל"ד, "מפלגה לאומית-ערבית-פלסטינית" בהגדרתה העצמית ("120 כבר היה תפוס. מוחמד בארכה יו"ר ועדת המעקב התקש עליו", שנהב מתנצל). שנהב הוא נואם ופעיל, באקדמיה ומחוצה לה, לקידום חזון מדינת כל אזרחיה, מינוס הכיבוש, האפרטהייד שמתקיים גם בתוככי הקו הרוק וחוק השבות ופלוס זכות השיבה. הוא האיש שניתח מנגנוני דיכוי שהפעילה ההגמוניה האשכנזית על מהגרים ממדינות ערב בספרו "היהודים הערבים", האיש שנואם בכינוסים של בל"ד ומקפיד לציין בכל פעם, בערבית משובחת, "אנא הנא כיהודי", אני כאן כיהודי. לא, האיש הזה לא יכול להיות מזוהה עם "לתפארת מדינת ישראל".

במקום שבו רוב היהודים אזרחי ישראל וערבים ייצוגיים מדקלמים את מרכיבי הזהות שלהם לצלילי "אנו נושאים לפידים", הוא מאמין שהתפארת היא חלק מדת הציונות, כבר לא אידאולוגיה, שנועדה לקדש קיום כוחני, מעוול, גוזל אדמות ושולל זכויות. והוא בכלל בן לדת אחרת. אבל מבחינת השרה רגב, התברר לשנהב, ממייסדי "הקשת המזרחית" ואינטלקטואל שבחר גם ללכלך את הידיים מחוץ לאקדמיה במאבקים פוליטיים ופרלמנטריים, הוא בסך הכל עוד אייקון של "מזרחי מצליח". הדימוי הזה קטן עליו בכמה מספרים. בסופו של דבר, אחרי שיחה של שלוש שעות, הוא נראה קטן עוד יותר.

כמה דקות לאחר תחילת השיחה, מכה בי יאוש. ראיון עיתונאי לעולם איננו דיאלוג בין שווים, גם אם הוא מוצג ככזה בסדרת שאלות תשובות. יחסי כוח מוזרים מתקיימים בין השואל לנשאל, כאשר הראשון מבקש לעניין את הקוראים באמצעות יצירת עימות או דרמה, והאחרון — לקדם סדר יום, מוצר או יצירה. כדי שדרמה תתרחש משהו צריך להשתבש, כתבה פעם מרגרט אטווד. אבל השיחה הזאת נעימה מדי, ומוקדם מדי היא גולשת לחילופי אנקדוטות על תרגום כמרחב של מאבקים לאומיים

וסיפורים אטימולוגיים על גלגולן של מילים בין שפות ותרבויות. אצל המראיינת מתגבש חשש שמא יתפרש שנהב, איש רנסנס אמיתי שבורך גם בתועפות כריזמה, אדם שלא תמיד מכיר בכוחו אבל לעתים, במיוחד באקדמיה, כך מרכלים עליו מבלי להזדהות, נוהג בכוחניות — כסוג של אבשלום קור.

אז כיוון שמירי רגב הופיעה בשיחה, ביקשתי לריב איתו. "תראה מה קורה לשיח הזהויות עכשיו", התלוננתי. "מה שהיה צריך להיות מאבק חברתי ומעמדי סולידרי של עיירות הפיתוח מול המרכז, של מהגרים אשכנזים ומזרחיים שהוסללו ביחד, בהגירה הגדולה של ראשית ימי המדינה, לבדונים, פחונים ומעברות בטיז אל נבי, הופך להיות מלחמה ב"הגמוניה לא מודעת להגמוניותה, וכלי פוליטי של הימין". אבל הוא לא מוכן לשמוע שזו טעות: "בעובדה, הראשונים שיצאו מהמעברות היו האשכנזים. בעובדה, מצבם של המזרחים בתוך האליטות בישראל מצוי בנסיגה — שיעור המזרחים באקדמיה לא באמת עלה מאז שנות השבעים, למשל. למרות השיפור הכלכלי במעמד. ומאבקי הצדק החלוקתי כמו מה שמתרחש סביב האסי, מוכיחים שלא הרבה השתנה — וכן, אפשר לקחת את המאבקים למקום מאוד לא טוב אבל זה עדיין לא מפחית מצדקתם, בעיקרון".

מקום לא טוב? זה הכל?

"מקום רע לתפארת. כשאני מקשיב להבלים של אבישי בן חיים, לחוסר היושרה האינטלקטואלי ולג'יבריש שהוא מביא למסך, אני נזכר בתקופה שבה קידמנו את חוק הדיור הציבורי, ואריה דרעי התנגד לו נמרצות, והדובר שלו, בן חיים, שהיה צריך להבין שהחוק נועד להיטיב עם האנשים הכי מנוחשלים והכי מדוכאים בישראל והכי מזרחיים — התנגד אפילו יותר, לחוק ולכל השיח המזרחי. ומה קרה? החוק עבר, אבל מסמסו אותו לגמרי. ובן חיים, אני שומע, קיבל שריון בליכוד. אבל בסיס המאבק עדיין קיים ועדיין צודק".

אבל תראה מה קורה במאבק על נחל האסי. תראה אילו כוחות של שנאה ועיוורון מככבים שם, ובכלל — המאבק היה צריך להיות של כל אזרחי ישראל, לא מזרחים או אשכנזים, שהגישה למשאבי הטבע הופקעה מהם לטובת התעשרות של קבוצה קטנה. כמו בחרמון: למה הוא שייך למושב נווה אטי"ב ולא לכולנו? מי קבע שעלינו להעשיר קיבוצניקים רק בגלל שהם היו שם קודם? למה לא מפגינים נגד הממשלה, נגד כל הממשלות שאיפשרו את זה ואת בעיית האסי?

"כי במאבקים על זהות תמיד יש יותר להט. תמיד קל יותר לגייס אנשים בעד ונגד מה שמתפרש בעיניהם כזהות, ופחות בעד ונגד אינטרס כלכלי, חברתי ומעמדי. ובדיוק בגלל זה הימין מנכס לעצמו את המאבק המזרחי, מתעתע — ומצליח".

הוויכוח לא נמשך זמן רב לאורך השיחה. חובבי אטימולוגיה הם האנשים הכי טרחנים בכל מסיבה. כששניים כאלה נפגשים, הדיבור הופך מיד לסוג של החלפת צעצועים מחשבתיים, החיוכים והצחוקים מתרבים. זר לא יבין, גם לא רוב האנשים שמנהלים את חייהם בלשון אחת. ומה לעשות שהעילה המיידית לראיון היא שני ספרים חדשים של שנהב, שניהם פורצי דרך, רחבי יריעה, עוסקים בתרגום, במאבקים בין לשונות לבין לאומים, ושניהם מאירי עיניים וכתובים בלשון בהירה וצלולה ואפילו רומנטית קצת ופואטית, בכלל לא אקדמית־מנוכרת — ולעולם לא יהיו רבי מכר?

בדיאלוג מפרה

"פועלים בתרגום" (הוצאת ון ליר) עוד יכה גלים בקבוצות השווים של שנהב ברחבי חוגים לספרות, לתרגום ולסוציולוגיה פוליטית בישראל ומחוצה לה. בבסיסו עומדת טענה — שנבדקה היטב במפעל התרגומים מערבית "מכתוב" שייסד במכון ון ליר יחד עם סלמאן נטור, יוני מנדל ואחרים ובו שנהב משמש כעמית מחקר בכיר — כי רק שיח ארוך, מפורט ומדוקדק בין מתרגמים שמנבלים את פיהם בעברית לבין אלה שמקללים מגיל אפס בערבית יכול להעמיד יצירה מתורגמת שנאמנותה למקור היא אמירה פוליטית, ערכית, תרבותית מיטיבה: כך, תרגום מערבית לעברית של טקסטים שכתבו פלסטינים צריך להיעשות על ידי צוות, בדיאלוג מפרה שבו נוצרת נאמנות חדשה לטקסט. לא למילה אלא לשלל המשמעויות שהיא סוחבת על גבה, לא לאות המתה כי אם לתרבות החיה. דיאלוג כזה הוא פתח להבנה. וכשמבינים את לשונו של הזולת קשה יותר לשנוא כמצוות האידיאולוגיה השלטת. כך תרגום קבוצתי יכול להיות גם אקט חתרני לעילא.

הדברים האלה נוסו בהצלחה ב-19 ספרים, שתורגמו מערבית ויצאו לאור במכון ון ליר. בשיאו, המפעל הזה הניב את "הלשון הכרותה", אנתולוגיה של סיפורת פלסטינית מכל העולם הערבי ומישראל: 57 ספרים, 74 סיפורים, 36 מתרגמים, שלישי מהם פלסטינים — לאורך חמש שנות עבודה. לכו ספרו את זה לגוגל טרנסלייט.

והנה עוד כמה דברים ששום תוכנה ושום מתרגם יחיד לא יכולים לספר לכם: מדרש קטון על שמות. על 12 הרומנים שתרגם עד כה מערבית, וביותר משישים סיפורים, הוא חתום כ"שנהב-ההרבני". "שנהב, זו אירוניה שתלווה אותי כל החיים. כן, בחרתי בשם עברי צחור, הכי לבן שיש, כי היה ברור לי שזה יעזור באקדמיה, וכל המשפחה החליפה יחד איתי. וכן, זה חלק מתהליך השתכננות שמזרחים היו צריכים לעבור רק כדי לזכות במה שהיה ברור מאליו לאשכנזים, ויותר מדי שנים לא הבנתי מה אני מאבד כשהתכחשתי ל"הרבני".

שהרבאן היא עיר קטנה ועתיקה בצפון עיראק שכבר קרויה בשם אחר. זהו אזור שבו גדלים המון רימונים והיתה בו קהילה יהודית לא גדולה, ובו נולדו בין היתר אליהו חודרי (הנביא) ואספרנס (תקווה), שם שניתן לאמו של יהודה. "כשהייתי קטן, היינו מן הראשונים בשכונה שהיה להם טלפון, בגלל העבודה של אבא במשרד הביטחון. אני הייתי זה שרץ למכשיר לענות ולקרוא לאמא — גלאדיס רוצה אותך, ז'ולייט שואלת, רשל מדברת: שמות שהם עדויות גם לשלטון הקולוניאליסטי של צרפתים ושל אנגלים בעיראק וגם להשפעה התרבותית של שלטון כזה, שאי אפשר למחוק". "שהרבני" כמובן מזהה את האיש כמי שמוצאו ברור וידוע, כלומר, בתולדות הגזענות המבודחת בישראל, עיראקי-פיג'מה, רמת גן, נעלי שפיץ והמילה "מקק". האירוניה שוב עובדת שעות נוספות: שום דבר מזה אינו חלק מהביוגרפיה שלו. "בשנים הראשונות לחיי שמעתי בעיקר ערבית. גרנו במתקן של המוסד בבאר שבע ואבא שלי היה מורה לערבית לשוואיסיטים מתחילים. אבל הוא כבר לא לימד אותם את השפה שאהב אלא את השפה של האויב, והיה צריך להכפיף את הנכס התרבותי הכי חשוב שלו, ושל יהודים רבים מעיראק — השליטה בערבית מדוברת וספרותית כאחת — לטובת הציוני, 'דע את האויב'. וזה חלק מפרוגרמה גדולה יותר: הציונות ביקשה למחוק את הזהות הערבית, התרבויות הערביות, כל קשר למרחב הגיאוגרפי-פוליטי שבו אנחנו חיים. ויותר מכל היא רצתה למחוק את זה אצל המזרחים, ולכפות עליהם זהות חליפית שמתאימה יותר לדת הציונית".

התוצאה? "רוב מוחלט של צאצאים ליוצאי מדינות ערב שהיגרו לישראל אינם דוברים ערבית. לימודי השפה בבתי הספר כאן הם חרפה, כל אחד יודע. דוברי הערבית, קוראיה המקומיים וחלק גדול ממתרגמיה לעברית עברו דרך המכשש האידיאולוגי והפוליטי של 'שפת האויב', למדו לצורך ריגול, איסוף מידע, לחימה, כיבוש, ניצחון — ורובם, על פי מחקריו של המזרחן וחוקר התרבות ד"ר יוני מנדל

— אשכנזים, כלומר מי שלא גדלו על ברכי התרבות הערבית. והכי מצחיק: דווקא האנשים שמתגאים ברצון לדו־קיום מיטיב עם פלסטינים בישראל ומחוצה לה, שמאלנים ציונים טובים אלק, יודעים בקושי כמה מילים, מספיק כדי להזמין חומוס באחמד את סלים, לא מספיק כדי להתחיל דיאלוג".

זה בדיוק מה שארע כשהילד יהודה שהרבני גדל כעיראקי היחיד בכיתה, גם חריג וגם בלאגניסט (את הפרעת הקשב והריכוז יגלה עשורים אחר כך), והשתדל מאוד להכחיש כל קשר לשפת אימו והצליח — ועדיין נשאר העיראקי של השכבה.

אחד משלנו

הוא לא רצה להיות כזה, ברור לגמרי. כמו כל צאצא של מהגרים שנושא על גופו ארץ זרה, הוא רצה להיות "אחד משלנו". כמה השתדל, רק הוא יודע. כמה לעגו לו מאחורי גבו, הוא יודע פחות: שנים אחדות הייתי חלק משולחן דיונים פוליטי רועש במיוחד ב"קפה תמר". יושביו נפגשו כל יום שישי על הקפה הדלוח של שרה המיתולוגית וצרחו זה על זה בקולי קולות ובחיבה גדולה, נלחמים עד חורמה איש ברעהו ולהשקפתם — גם בשלטון. הם הגיעו מהאקדמיה ומחיי התרבות, מן העיתונות ומעולם המשפט, ועדיין לא ידעו שצריך להתנצל על היותם חלק מאליטה כלשהי. שנהב הצטרף לחבורה כשחזר מאחד ממסעותיו האקדמיים לארצות הברית, מסומן כבר ככוכב בתחום. ועדיין, שלא בפניו, בזו לו על ה"שנהב", על חיבתו לנשים אשכנזיות, על נישואיו לבתו של קבלן נהרייני נודע בעיר הצפונית, בעלי "מלון פרנק". "כשהייתי הולך ברחוב בנהריה אנשים היו אומרים, הנה השוויגער זון", הוא מחייך. בתרגום מילולי נאמן למקור וחסר משמעות, משמעות הכינוי היא "הבן של החותנת". בתרגום נאמן לתרבות: הלעגה מקטינה על מי שאין לו זהות משלו, לבד מהעובדה שהסתפח למשפחה ה"נכונה". ואיך הסתפח? לא כממשיך דרכו של השוועיר, החותן — אלא כמי שזכה אקראית לחיבתה של אמא של אשתו, כפי שקרה גם לו. כן, החותנת אהבה אותו מאוד.

הנישואים הסתיימו, החיבה לנשים אשכנזיות במובהק, ממש לא. בין היתר, היה במשך שנים בן זוגה של הבימאית אורנה בן דור ניב. אולי ממנה הגיעו המשפטים שהוא טורח לדקלם לי ברומנית, אחת משפות האם שלי. "פעם ראשונה שאני עם אישה מזרחית עכשיו", הוא אומר על בת זוגו תמי ישראלי, ד"ר לספרות ומרצה בסמינר לוינסקי, וגם, כפי שהוא מציין, "עיראקית. מחיפה".

שתי בנותיו, ענבר ונעה, לא נושאות את השם "שהרבני", גם לא נכדיו עליהם הוא הומה באהבה אינסופית, וגם אביו לא. "מול המצבה של אבא הרגשתי כמה איבדתי, כמה איבדנו", הוא אומר. והנה האירוניה נחנקת לגמרי: אביו מת מהתקף לב מיד אחרי מתקפת טילים עיראקיים במלחמת המפרץ הראשונה. בפאתי רמת גן. בלוויה, היתה אזעקת נחש צפע. תצחקו?

רק אחר כך, כאילו היה גיבור של רומן חניכה גנרי שגילה את ייעודו אחרי הרפתקאות והסתבכויות, שנהב — כבר אז היה ממובילי קבוצת האינטלקטואלים המזרחיים של "הקשת", שסנטו בו שאינו יודע ערבית — הסתער על השפה.

חלק מהכריזמה שלו כמרצה וכנאם וכאיש רנסנס אמיתי, כמחבר בין עולמות של ידע אקדמי ואנקדוטלי, התנסות אישית ומחקר מדוקדק, היא היכולת לחזור ולטעון את מילותיו בלהט אמוציונלי משכנע, בפאסון שניכר גם בתנועות ידיים דרמטיות שממלאות את מסך הזום. "הייתי בשנת שבתון, והלכתי ללמוד, כן, ללמוד — בתיכון ערבי בנצרת, כיתה י"א, כדי להבין יותר. כל שבוע הייתי בא למורה מיתולוגי לערבית ביפו שיקליט לי עשרה משפטים שהייתי לומד בעל פה, ותוך כמה שבועות

כבר התחלתי לקרוא כותרות עיתונים, ובלילות הייתי מקשיב וחוזר כמו תוכי על מה שאמרו בשידורי טלוויזיה בערבית, וברור שהתאהבתי, בעושר העצום של השפה שהעברית כל כך דלה לעומתה, בקשרים הגלויים והסמויים בין שתי השפות — שבישראל הרשמית אוהבים להכחיש", הוא אומר. גם האהבה וגם כאב ההחמצה ניכרים בקולו, וגם האנרגיות העצומות שנטענו ב"ערבים יהודים", ספרו שהיכה גלים בשיח הזהויות ועדיין מעצבן מאוד מזרחים שעוד מאמינים ביתרונות של כור ההיתוך ובכך שכולנו בעצם ישראלים וציונים ולא, נניח, תרנגולי כפרות.

כל זה ועוד מוביל לשני ספרים מרתקים, מאתגרים ומלאי קסם. "פועלים בתרגום", שהוא גם היסטוריה של טעויות והטעויות במעברים בין שפות ותרבויות, והצעה קונקרטי לתיקון, ואולי גם תיקון עולם. "המעבר לתרגום כדיאלוג בין מתרגמים לבין יוצרים הוא אקט מתמשך של גילוי מחדש, של יצירה שהיא נאמנה למקור במובן העמוק ביותר", הוא אומר — וגם עושה.

ב"סיפור שמתחיל בגבות של ערבי", הספר השני, הוא מתעד את אהבתו הגדולה לסופר הלבנוני אליאס ח'ורי, שהקורא הישראלי הכיר ב-2002 עם "באב אל שמש" בהוצאת אנדלוס. את ספריו של אליאס הוא מתרגם יחד עם היוצר, בדו-שיח מתמשך של מי שמסרבים להיות אויבים. ומהן "גבות של ערבי" בכלל? "תלך לאמבטיה, תסתכל במראה", אמר לו ח'ורי כששנהב חפר ונבר וגילה כי בתרגומים שגויים לגמרי, גבות הפכו באנגלית ל"ריסים", ובספרדית — "עפעפיים של ערבי", שזה בכלל מונח שמתאר עיניים מפודרות בכחל. ההמשך — מרתק ואזוטרי, למדני ואוהב — מצוי בספר וגם בחיים. השניים ייפגשו הרבה במהלך השנים הקרובות. ביחד יישבו שלושה חודשים כל שנה במרכז ללימודי המשך באוניברסיטת נאנט בצרפת, ויתרגמו עד שיעלה עשן בין-תרבותי מיטיב, שהוא גם תיעוד מרתק של תולדות אי ההבנה התרבותית והאיבה בין העולם הערבי ושפתו לבין השפות והתרבויות אליהן התגלגלו הקוראן ואלף לילה ולילה, טאהר בין ג'לון ונגיב מחפוז ואליאס ח'ורי עצמו, שהוא גיבור של "סיפור שמתחיל בגבות של ערבי".

ומה עושה שלום בסבך מרכיבי הזהויות שלו, אני תוהה. הוא נאנח קצת ועונה ש"אני כבר לא מגדיר את עצמי כחילוני". מיד מתבקשות הבהרות. "כשאני נואם בפני פלסטינים, אני אומר תמיד — אנא הונא כיהודי", הוא חוזר ומספר לי. "כיהודי שגדל כבן לדת שהיא תרבות שלמה, כמי שהניח תפילין כל בוקר עד הצבא, כמי שמתרגש מטקסט של תפילה ומפיוט, כמי שמבין גם שהבדלנות וההתנשאות היהודית, מגובה באידאולוגיה מתקרבת ובהמון נשק — בסוף יוצרת אפרטהייד ציוני במקום אחריות לשוויון, לזכויות אדם". ובסוף, הזהות הזו שלי גדולה יותר, חשובה יותר ומלאת תקווה יותר מכל ישראליות שיש".

רבים לא יסכימו עמו. אפילו אמו בת ה-89, שכל ימיו חימרה בו להצטיין ואף פעם לא היתה מרוצה לגמרי. "רק לפני שבועיים, סתם כדי להקניט אותה, סיפרתי לה שמדברים על הסכם שלום עם עיראק ושכנראה ימנו אותי לשגריר בבגדד. היא הסתכלה עלי במבט מזלזל ואמרה 'מה פתאום, אתה לא מספיק ישראלי, לא יתנו לך'".